

Найпотужнішими є зв'язки поселень з обласним центром, цьому сприяє центральне розташування його в області та наявність в ньому установ обласного значення та потужного оптового ринку промислових і продовольчих товарів. Зв'язки інших міських поселень між собою значно слабші, у багатьох випадках – нетривалі, епізодичні. Такі зв'язки мають бути в сучасний період замінені новими, раціональними, внаслідок трансформаційних процесів у соціально-економічному розвитку міст та селищ. Як видно із рис. 2, у області можуть бути сформовані нові міжрайонні центри – у західній частині - Волочиск та східній – Летичів. Це сприятиме значній раціоналізації міжпоселенних зв'язків, дозволить об'єднати всі населені пункти навколо міст у обласній системі розселення.

Результати нашого дослідження підтверджують той факт, що ЕГП міста є важливим чинником його розвитку та розвитку територіальної системи розселення, що формується навколо нього. Від просторового розташування міста у системі залежить певною мірою його ієрархія. Ще у 40-і роки ХХ століття німецький вчений В.Кристаллер розробив теорію центральних місць, згідно з якою ієрархія населених пунктів виводилась залежно від їх просторового розташування у системі розселення. Міста різної величини розглядались як “центральні місця” для навколишніх територій у сферах торгівлі, ділових і фінансових операцій, культурного та побутового обслуговування. Вони, вважав В.Кристаллер, повинні розташовуватись у центрі, а підлеглі йому поселення – у кутах шестикутної решітки (при цьому географічний простір з усім його наповненням підмінявся однорідним геометричним простором). Ідеї цього вченого використовувались у багатьох країнах при проектуванні просторової організації населення і сфери послуг.

Звичайно, геометричне центральне положення міста найбільш вигідне, але сучасні дослідники виводять “центральність” населеного пункту не тільки з геометричних мірок, а, в першу чергу, за функціональною структурою, роллю у системах розселення. А ЕГП, як специфічний ресурс, значною мірою визначає дані характеристики населення

Література:

1. *Заставецька О.В., Заставецький Б.І., Дітчук І.Л.* Географія Хмельницької області. Навч. посібник для учнів 8–9 класів. Тернопіль, 1995. – 96 с.
2. *Ткач Д.В.* Малі міські поселення: економіко- і соціально-географічні проблеми розвитку. – Тернопіль, 1997. – 145 с.
3. *Топчієв О.Г.* Елементи кількісної оцінки економіко-географічного положення міст (на прикладі обласних центрів Української РСР) // Теоретичні і прикладні питання географії. – К.: Вид. Київ. ун-ту, 1972. – С. 190–200.
4. *Шаблій О.І.* Математичні методи в економічній географії. – Львів: Вища школа, 1984. – 136 с.

Summary:

Taras Zastavetskyu. ECONOMICAL AND GEOGRAPHICAL STATUTE AS FACTOR OF DEVELOPMENT OF CITY SETTLEMENTS IS IMPORTANT.

In the article influence of economical and geographical position lights up on socio-economic development of cities. The attempt of estimation of such position is done for the system of city settlements of the Khmel'nitskiy area.

Надійшла 26.02.2008.

УДК 338:91.312.90

Леся ЗАСТАВЕЦЬКА

ФУНКЦІОНУВАННЯ НИЗОВИХ СИСТЕМ РОЗСЕЛЕННЯ І ШЛЯХИ ЇХ ОПТИМІЗАЦІЇ В АГРОПРОМИСЛОВОМУ РЕГІОНІ

Сучасні процеси, що відбуваються у розселенні України внаслідок трансформації суспільних відносин, є об'єктом дослідження суспільно-географів, поза як вони значною мірою відображають ті зміни, які відбуваються у життєдіяльності населення. Зміна функцій поселень, напрямів та інтенсивності розселенських зв'язків робить актуальними дослідження

систем розселення різних таксономічних рангів з метою оптимізації всієї розселенської мережі країни. Актуальність таких досліджень посилюється у період підготовки і здійснення адміністративно-територіальної реформи в Україні, яка значною мірою враховуватиме розселенський принцип у процесі формування нових одиниць адміністративно-територіального устрою.

Питання трансформації розселення у перехідний до ринку період та питання взаємозв'язку систем розселення із одиницями нового адміністративно-територіального устрою держави знайшли певне відображення у наукових дослідженнях українських вчених. Та ще недостатньо розробленими залишаються методологічні та методичні підходи до проблеми функціонування територіальних систем розселення при проведенні адміністративно-територіальної реформи, розробка дієвих механізмів територіального управління системами розселення, обґрунтування нових напрямів регіональної екістичної політики та просторової організації суспільства.

Системи розселення відносяться до геосоціосистем, вони об'єднують поселення за допомогою різноманітних зв'язків (трудових, виробничих, соціально-побутових, інформаційних, організаційно-управлінських та ін.). Для них властива ієрархічність, що визначається багаторівневою організацією суспільства: локальні (первинні, кущові), районні, міжрайонні (внутрішньообласні), регіональні (обласні, власне регіональні) і державна системи розселення.

Територіальні системи розселення сформувалися в умовах поглиблення територіального поділу та інтеграції праці. В індустріальному суспільстві вони пройшли стадії зародження і розквіту, їх геопросторова організація будувалась за принципами прогресуючої систематизації, наростаючої централізації, відповідності територіальній структури систем розселення просторовій структурі господарської комплексності, функціональної повторюваності центрів та ін. (Шаблій О., Мальський М., Заставецький Б.). Але внаслідок значних трансформаційних змін у розвитку суспільства, які відбуваються в Україні з кінця ХХ ст., передусім переходу від централізовано-планової до ринкової економіки, системи розселення зазнають різних трансформаційних змін. Це виявляється найбільше у зміні функцій поселень, інтенсивності та спрямованості розселенських зв'язків. Інерційність систем розселення порівняно із територіально-виробничими системами зумовлює деяке запізнення трансформаційних змін у них, ці зміни переважно кількісні і стосуються людності поселень, якісні ж виявляються переважно у внутрішній структурі і функціях систем, що вже сформувалися, але не призводять до зміни кількості поселень та меж систем розселення (табл.1). Нагромадження протиріч у територіальній організації систем розселення в умовах докорінної зміни суспільних відносин та перебудови системи управління, а також радикальні зміни у системі адміністративно-територіального устрою є важливими чинниками формування територіальних систем розселення на якісно новій основі.

Таблиця 1.

Параметри систем розселення Поділля у 1995, 2000 і 2005 роках*

Показники	1995	2000	2005
Кількість населення, тис. осіб:	4560,2	4397,4	4187,0
в т.ч. міське	2178,8	2158,7	2012,1
сільське	2381,4	2238,7	2174,9
Щільність населення, осіб/км ²	75	72	69
Кількість поселень, одиниць:	4019	4018	4020
в т.ч. міські	119	119	119
сільські	3900	3899	3901
Щільність поселенської мережі, поселень на 1000 км ²	66	66	66
Середня відстань між поселеннями, км	3,9	3,9	3,9
Середня людність міського поселення, тис. осіб	44,4	43,5	39,2
Середня людність сільського поселення, осіб	610	574	557

Функціонування систем розселення у агропромислових районах, яким є й Поділля, відзначається в сучасних умовах стабілізацією кількості сіл і зменшенням людності поселень, наявністю у адміністративному районі 1-2 невеликих міських поселень - центрів кущових систем розселення, наявністю одного великого міста – центра обласної системи розселення, густою мережею сільських поселень та моно функціональних селищ та міст. Внаслідок кризових процесів у суспільстві для таких систем характерне звуження сфер життєдіяльності населення у населених пунктах, високий рівень безробіття, низький рівень і невисока якість життя людей, послаблення розселенських зв'язків, зміна їх спрямованості. Створення нових одиниць адміністративно-територіального устрою – територіальних громад – призведе до формування нових систем розселення, що об'єднуюватимуть декілька сучасних локальних систем. Необхідне наукове обґрунтування меж таких систем, воно має враховувати такі принципи: територіальний, демографічний, соціально-економічний, самоврядний. При цьому доцільне використання різноманітних методів для обґрунтування складу таких систем, передусім системного та кластерного підходів.

Встановлено, що специфіка сільськогосподарського природокористування у Подільському регіоні (буряково-зерновий напрями спеціалізації у рослинництві і м'ясо-молочний у тваринництві), а також перерозподіл основних фондів між підприємствами різних форм власності, низька технічна і фінансова забезпеченість сільських господарств, що зумовлюють низьку ефективність сільськогосподарського виробництва, приводять до поступового звуження виробничої бази сільських поселень, сповільнення темпів розбудови виробничої і соціальної інфраструктури. Це – одна з важливих причин зменшення людності сіл, що поруч з соціальними причинами є важливим чинником депопуляції сільського населення, знелюднення сіл.

Локальні системи розселення із стадії розквіту, коли відбувався постійний соціально-економічний розвиток ядра, опинилися в сучасних умовах на стадії трансформації. Найбільші зміни відбулися у первинних системах розселення, які внаслідок ліквідації колгоспів, центри яких були ядрами цих систем, змінили у багатьох випадках свої межі. Основні функції у селах тепер виконують сільради, які об'єднують навколо себе села за допомогою організаційно-господарських, адміністративно-управлінських, соціальних та інших видів зв'язків. Через це у регіоні багато т.з. "автономних поселень", тобто коли до складу сільради входить 1 село. В такому випадку первинна система розселення не формується, а села - центри сільрад є елементами системи розселення вищого рангу – кущової. При цьому принцип субординованості систем розселення дещо порушується, а принцип нестрогого входження підсистем у систему розселення вищого рангу ще більше витримується.

Значно послабилися і звузилися розселенські зв'язки у кущових системах розселення, що об'єднують декілька первинних систем навколо великого села чи містечка. Це відбувається внаслідок послаблення соціально-економічної бази їх центрів, що зумовлено кризовими процесами в економіці.

В умовах староосвоєного регіону з низьким рівнем урбанізації (48,1%) сформована система розселення з високим рівнем централізації, у обласних системах розселення Поділля майже половина міського населення проживає у обласних центрах. Сповільнення темпів зростання міст і міських жителів, перенесення деяких функцій (передусім торговельних, освітніх та ін.) у малі міста робить невиразною цю ознаку у системах розселення подільських областей. А втрата багатьма міськими поселеннями своїх функцій (передусім промислових та деяких соціальних) у роки соціально-економічної кризи призвело до зменшення сфери впливу цих поселень як центрів локальних систем розселення.

Центри первинних і кущових систем розселення більше пов'язані вертикальними зв'язками з центрами районних і обласних систем, ніж між собою; горизонтальні зв'язки між районними чи кущовими центрами розвинені недостатньо, вони проявляються у випадку

близького розташування, або тоді, коли один з райцентрів має міжрайонне значення.

В умовах високоосвоєної території Поділля раціональною формою розселення є радіально-кільцева. Вона ще не зовсім сформована у жодній з подільських областей і тепер більше нагадує радіальну. Радіально-кільцевий тип територіальної організації розселення в областях може бути сформований внаслідок створення нових міжрайонних (внутрішньообласних) центрів та поліпшення системи транспортних шляхів, які сполучають районні центри між собою та з селами своїх і сусідніх районних систем.

Необхідні подальші заходи щодо посилення систематизації систем розселення, особливо первинних: посилення субординованості, залучення до їх меж окремих поселень, активізація соціально-економічного розвитку центрів систем і т.з. периферії, поліпшення транспортної доступності поселень між собою та до центрів систем.

Відзначимо, що системи розселення стануть основою для формування нових одиниць адміністративно-територіального поділу держави. Але необхідна оптимізація їх територіальної організації для забезпечення певних стандартів життєдіяльності населення у різних адміністративно-територіальних утвореннях. Це може відбуватися шляхом подальшого соціально-економічного розвитку поселень, формування нових границь систем розселення, створення соціальної комфортності для населення через підвищення рівня і якості життя.

Найбільші зміни стосуватимуться первинних систем розселення, на основі яких формуватимуться територіальні громади – адміністративно-територіальні одиниці низового рівня. Виходячи із критерію чисельності населення громади – 5 тис. осіб, визначеному у проекті Закону “Про адміністративно-територіальний устрій України” та принципу територіальної єдності, важливо обґрунтувати межі таких громад на основі об’єднання територій сусідніх сільрад навколо населеного пункту, який має центральне розташування або має найкращу транспортну доступність до всіх решти поселень громади.

Враховуючи принципи формування територіальних громад в Україні, передусім розселенський, нами запропоновано схему перспективної територіальної організації Тернопільської обласної системи розселення. При цьому ми виходили із положення про те, що територіальна громада не обов’язково повинна мати 5 тис. осіб, поза як для такої громади необхідно в Україні загалом і Поділлі зокрема, об’єднати 8-9 сіл, а у регіонах з дисперсним розселенням – ще більше. Головне у громаді – що вона повинна існувати як кластер – мережа поселень, які тісно пов’язані між собою різними видами виробничих і соціальних зв’язків для отримання взаємних переваг та реалізації спільних програм соціально-економічного розвитку території, що забезпечувало б високий рівень життя населення. З цією метою пропонується 580 сільрад об’єднати у 135 громад (первинні системи розселення), див табл.2. Сучасні сільради займають невелику територію (в середньому 22,5 км²) з пересічною людністю 1100 осіб, але у багатьох районах є такі, що налічують у своєму складі по 300 і менше осіб. Такі сільради, як правило, мають слабкий економічний потенціал, недостатньо розвинену економічну і соціальну інфраструктуру; вони не здатні повною мірою забезпечити потреби населення в освіті, медичній допомозі, працевлаштуванні та ін.

Для оптимального функціонування нових систем розселення необхідно визначити роль кожного поселення у цій системі, яка може бути представлена як кластер, що відзначається посиленням горизонтальних зв’язків.

При виділенні центрів громади враховувались людність поселення, транспортна доступність до нього всіх поселень системи та особливості розміщення поселення у громаді, рівень розвитку виробничої та соціальної інфраструктури. Найчастіше такими поселеннями вибрано окремі центри сучасних первинних і всі центри кущових систем, які визначаються найвищим соціально-економічним потенціалом.

Всі інші поселення створюватимуть т.з. периферію у системі розселення. Проблема в тому, щоб забезпечити їх належний соціально-економічний розвиток, зберігши їх від

занепаду та знелюднення. Для цього необхідно здійснювати економічний і соціальний розвиток сільських поселень, передусім на основі такої політики, що сприяла б реструктуризації сільського господарства, розвитку переробних галузей, транспорту, сфери послуг. Становлення нових господарських відносин у сільському господарстві на принципах приватної власності на землю, створення у сільському господарстві нових видів господарських об'єктів (приватних підприємств, акціонерних товариств, кооперативів і об'єднань орендарів та ін.) стане основою розвитку цієї галузі у різних за людністю селах регіону. Розвитку соціально-економічних, особливо трудових, зв'язків між поселеннями сприятиме розміщення у селах підприємств з ремонту автомашин і сільгосптехніки, з переробки сільськогосподарської сировини та видобутку природних будматеріалів.

Таблиця 2.

Параметри ймовірних низових систем розселення Тернопільської області*

Райони	К-сть низових систем (громад)	Середня к-сть населення у низовій системі, осіб	Середня к-сть поселень у системі	Середня площа системи, км ²
Бережанський	6	7412	10	66,0
Борщівський	12	6275	7	83,3
Бучацький	9	7478	7	88,9
Гусятинський	9	7411	7	112,2
Заліщицький	8	6614	7	85,0
Збараський	10	6035	7	86,0
Зборівський	8	5880	11	122,5
Козівський	6	6973	9	115,0
Кременецький	10	7319	7	92,0
Ланівецький	5	6659	10	126,0
Монастирський	5	6907	9	110,0
Підволочиський	8	5789	8	105,0
Підгаєцький	4	5728	9	125,0
Теребовлянський	11	6472	8	102,7
Тернопільський	8	7613	7	93,8
Чортківський	9	8985	6	100,0
Шумський	7	5216	9	120,0
По області	135	6755	8	102,0

*Розраховано за даними Тернопільського обласного управління статистики

Активізувати соціально-економічний стан сіл області, як і Поділля загалом, може сільський зелений туризм. При відносно невеликих матеріальних затратах селяни можуть отримувати значні доходи за рахунок використання природних рекреаційних ресурсів; такі ресурси є на всій території Поділля, а у Тернопільській області найбільші – на Опіллі, Медоборах, Кременецькому горбогір'ї, Придністров'ї. Поки-що розвиток цієї галузі стримується низьким рівнем урбанізації, значним зв'язком міщан (переважно колишні вихідці з сіл) із сільською місцевістю, а також низькими доходами селян та ін.

Важливу роль у нових системах розселення матиме транспорт, позаяк відстані між центром і “периферійними” селами збільшаться. Проблема збільшення відстаней між поселеннями може бути легко подолана, крім розвитку транспорту, шляхом використання сучасних засобів зв'язку, комп'ютерних технологій.

Відповідно до перебудови систем розселення значні зміни відбудуться у сфері послуг. Ще збережеться ступінчаста система обслуговування, але вона зазнає певних змін. У центрах нових систем буде зосереджено набір об'єктів соціальної інфраструктури, які забезпечуватимуть повсякденні і періодичні потреби жителів громади: амбулаторії чи поліклініки, лікарні, середні школи, дитсадки, бібліотеки, пошта, відділення зв'язку та банків, спеціалізовані торговельні заклади, майстерні, ринки тощо. А у т.з. периферійних

селах розміщуватимуться ті заклади, які забезпечують повсякденні потреби людей: фельдшерсько-акушерські пункти, магазини, початкові чи неповні середні школи, дитсадки, пошта. Це вимагає підвищення рівня забезпеченості сіл відповідними закладами сфери послуг. Нова система розселення ступінчастої системи обслуговування населення поступово зміниться на логістично-мережеву, що орієнтуватиметься на потреби груп людей з відповідними доходами.

У процесі формування нових одиниць адміністративно-територіального поділу (громад) існує загроза спрямування основних зусиль на розбудову центрів громад, що може бути причиною подальшого занепаду інших сіл, особливо малих.

Трансформація районних систем розселення Поділля відбуватиметься як шляхом зміни границь деяких адміністративних районів, так і активізації їх соціально-економічного розвитку. Тільки у Тернопільській області їх число зміниться з 17 до 13, площа збільшиться з 0,78 тис. км² до 1,1 тис. км², а чисельність населення – з 53,5 тис. осіб до 70,7 тис. осіб. На рівні адміністративного району населення забезпечуватиме соціально-економічний розвиток території, утримання доріг, отримуватиме періодичні культурно-освітні послуги, стаціонарні медичні послуги, підготовку спеціалістів для галузей господарства. Звідси відбуватиметься координація діяльності територіальних громад за допомогою управлінських та інформаційних зв'язків. Районна система розселення, охоплюючи поселення як форми розселення і життєдіяльності людей, являтиме собою кластер вищого локального рівня.

Активізація соціально-економічного розвитку центрів районних систем розселення може бути здійснена шляхом створення невеликих підприємств, що використовували б місцеву сировину і резерви робочої сили, розширення мережі закладів соціальної і ринкової інфраструктури, збільшення транспортних послуг, розвитку житлово-комунального господарства.

Для оптимізації функціонування районних систем розселення важливо визначити групи адміністративних районів, які мають подібні умови для соціально-економічного розвитку, спільні проблеми в управлінні. Для них визначаються міжрайонні центри, вони одночасно є центрами міжрайонних систем розселення. Міжрайонні системи розселення, що сформувалися у подільських областях, ще не охоплюють всю територію обласних систем, у них ще не сформований комплекс підприємств і установ міжрайонного значення для формування обширних зон впливу.

Для вдосконалення територіальної організації системи розселення Тернопільської області важливо розвивати ті, що вже є, міжрайонні центри (Тернопіль, Кременець, Чортків), до них перенести деякі функції обласного центру (спеціалізовані медичні установи, заклади професійної освіти, ринки та ін.). При визначенні нових центрів перевага має надаватися тим, що мають зручне транспортно-географічне положення і виділяються своїм соціально-економічним потенціалом серед навколишніх районних центрів (Бережани і Бучач).

Всі районні системи розселення внаслідок проведення адміністративно-територіальної реформи матимуть за умови науково обґрунтованого межування громад більш оптимальну територіальну організацію. Вона виявлятиметься передусім у тому, що буде повна субординованість всіх систем розселення у районних системах, не буде т.з. "автономних" поселень, що не входять до складу первинних систем, тобто буде реалізований принцип строгого входження підсистем у системи замість нестроного входження, який існував дотепер.

Обласний рівень управління забезпечуватиме реалізацію програми регіонального розвитку і тим самим єднати локальні системи розселення у єдину обласну (регіональну) систему за допомогою управлінських зв'язків. Формування бюджету і розподіл його між районами, забезпечення виконання культурних та освітніх програм, розвиток транспортної інфраструктури, спеціалізоване медичне обслуговування, підготовка та перепідготовка спеціалістів – ті функції, які виконуватимуть (і тепер виконують) органи обласного

управління, що забезпечуватимуть установи обласного центру.

Нова схема територіального управління стане основою для формування оптимальної територіальної організації обласних систем розселення; вона може бути реалізованою тільки за умови цілеспрямованої демографічної, екістичної, економічної і соціальної регіональної політики.

Література:

1. Проект Закону України "Про територіальний устрій України". - К., 2005.
2. Доценко А.І. Адміністративно-територіальний устрій і розселення в Україні.- К.: РВПС України НАН України, 2003.- 76 с.
3. Заставецька О., Заставецький Т. Географічні засади формування територіальних громад у світлі нового адміністративно-територіального устрою України // Наукові записки Тернопільського національного університету. Географія, 2005.- Вип. 2 , с.10-12.
4. Населення України, 2001 рік: демографічний щорічник . - К.: Державний комітет статистики України, 2002.- 516 с.
5. Пістун Микола. Суспільно-географічні засади нового адміністративно- територіального поділу України // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія: Географія. - 1999. - №2.-С.7-10.
6. Шаблій І.О., Мальский М.З., Заставецкий Б.И. Особенности пространственной организации территориальных систем расселения. // География населения-84. – Ленинград: ГО СССР, 1984. – С.78.
7. Шевчук Л.Т. Проблеми удосконалення адміністративно-територіального устрою України // Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Регіональна політика в Україні: сучасні форми та методи реалізації (Збірник наукових праць). Вип.2 (52) / НАН України. Ін-т регіональних досліджень. Редкол.: відп. ред. акад. НАН України М.І.Долішній. – Львів, 2005.-629 с.

Summary:

Lesya Zastavetska. FUNCTIONING OF PRIMARY SYSTEMS OF SETTLING APART AND WAYS OF THEIR OPTIMIZATION IS IN AGROINDUSTRIAL REGION

In the article the question of change of functioning of the local sitem settling apart lights up in an agrarian-industrial region. The ways of optimization of these systems are outlined in the process of realization of administrative-territorial reform.

Надійшла 04.02.2008.

УДК: 332.5: 911.37(477)

Костянтин ДАРЧУК

ДО ПРОБЛЕМ КОМПЛЕКСНОГО ПЛАНУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ПОСЕЛЕНЬ ТА АДМІНІСТРАТИВНИХ РАЙОНІВ

Актуальність. Новітній етап соціально-економічного розвитку України передбачає не лише глобальне адміністративно-територіальне реформування, але й вимагає вдосконалення галузевої та територіальної системи управління та планування, з обов'язковим врахуванням особливостей розвитку та функціонування окремо взятих адміністративних утворень.

На перехідному етапі від планової (командно-адміністративної) економіки до ринкових форм господарювання суттєву роль відіграє саме комплексність планування міжгалузевих зв'язків певної території. Як наслідок – виникає низка проблем соціально-економічного, територіального, міжгалузевого та ресурсного характеру, які не можуть замикатися на низовому рівні, а їх вирішення потребує впровадження оптимальних управлінських рішень, колективного менеджменту та маркетингу. Саме тому доцільно розробляти стратегію планування починаючи із окремих низових територіальних утворень, насамперед поселень і адміністративних районів.

Метою дослідження є аналіз теоретичних та методичних положень, щодо сучасного комплексного планування соціально-економічного розвитку одиниць адміністративно-територіального устрою України, проблеми та шляхи їх вирішення.

Аналіз попередніх досліджень. Питання комплексного планування соціально-